

ЕЛЕМЕНТИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД

ELEMENTS OF THE CONSTITUTIONAL RIGHT TO A FAIR TRIAL

Круговий Д.С., аспірант

Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України

Стаття присвячена комплексному аналізу елементів конституційного права на справедливий суд як ключової категорії сучасного конституційного права та засадничої гарантії верховенства права. Автором окреслено актуальність проблематики у зв'язку з воєнним станом та гуманітарною кризою, спричиненою збройною агресією російської федерації, що зумовлює підвищений суспільний запит на забезпечення реальних та дієвих механізмів судового захисту. У роботі здійснено ґрунтовний огляд наукових підходів до визначення структури права на справедливий суд, розглянуто концепції різних науковців. Представлені підходи варіюють від виділення базових елементів (публічність, незалежність і безсторонність суду, доступ до правосуддя, розумні строки, рівність сторін) до багатовимірних класифікацій, що включають інституційні, процесуальні, спеціальні (зокрема кримінально-процесуальні), аксіологічні та легітимізаційні компоненти. Наголошено, що універсальні елементи права на справедливий суд повинні розглядатися у взаємозв'язку з галузевими гарантіями, а їхнє співвідношення визначає рівень довіри суспільства до судової влади. У статті обґрунтовано власну класифікацію елементів права на справедливий суд, яка враховує як міжнародні стандарти, так і національні особливості конституційного права. Охарактеризовано специфіку та сутність кожного з елементів досліджуваного конституційного права. Зроблено висновок, що право на справедливий суд є не тільки конституційною нормою та міжнародно-правовим зобов'язанням, але й ключовим елементом механізму забезпечення верховенства права, правової визначеності і стабільності суспільних відносин. Його ефективна реалізація можлива виключно за умови комплексної взаємодії правових, організаційних, інституційних та культурно-ціннісних чинників, що в сукупності формують правову систему демократичної, соціальної та правової держави. Таким чином, елементи права на справедливий суд становлять цілісну систему. Кожен із зазначених нами вище елементів має самостійне значення, але їхня повна реалізація можлива лише у взаємодії як єдиної системи конституційних гарантій. Вітчизняна конституційна доктрина та судова практика свідчать про наявність певних колізій у розумінні змісту та співвідношення цих елементів, що актуалізує потребу їх подальшого теоретичного осмислення.

Ключові слова: право на справедливий суд, конституційні права, судочинство, елементи права, права і свободи людини й громадянина, Конституція України, воєнний стан, збройна агресія, право на судовий захист.

The article is devoted to a comprehensive analysis of the elements of the constitutional right to a fair trial as a key category of modern constitutional law and a fundamental guarantee of the rule of law. The author outlines the relevance of the issue in connection with martial law and the humanitarian crisis caused by the armed aggression of the Russian Federation, which causes an increased public demand for the provision of real and effective mechanisms of judicial protection. The work provides a thorough review of scientific approaches to determining the structure of the right to a fair trial, and considers the concepts of various scientists. The presented approaches vary from the allocation of basic elements (publicity, independence and impartiality of the court, access to justice, reasonable terms, equality of parties) to multidimensional classifications that include institutional, procedural, special (in particular, criminal procedural), axiological and legitimizing components. It is emphasized that the universal elements of the right to a fair trial should be considered in conjunction with sectoral guarantees, and their ratio determines the level of public trust in the judiciary. The article substantiates its own classification of the elements of the right to a fair trial, which takes into account both international standards and national features of constitutional law. The specifics and essence of each element of the studied constitutional law are characterized. It is concluded that the right to a fair trial is not only a constitutional norm and an international legal obligation, but also a key element of the mechanism for ensuring the rule of law, legal certainty and stability of social relations. Its effective implementation is possible only under the condition of a complex interaction of legal, organizational, institutional and cultural-value factors, which together form the legal system of a democratic, social and legal state. Thus, the elements of the right to a fair trial constitute a holistic system. Each of the elements mentioned above has an independent meaning, but their full implementation is possible only in interaction as a single system of constitutional guarantees. Domestic constitutional doctrine and judicial practice indicate the presence of certain conflicts in understanding the content and correlation of these elements, which actualizes the need for their further theoretical understanding.

Key words: the right to a fair trial, constitutional rights, judicial proceedings, elements of law, rights and freedoms of man and citizen, Constitution of Ukraine, martial law, armed aggression, right to judicial protection.

Актуальність теми. Право на справедливий суд є однією з базових і водночас найскладніших категорій сучасного конституційного права, що забезпечує реалізацію принципу верховенства права та гарантує ефективність усієї правової системи держави загалом. Актуальність дослідження елементів права на справедливий суд зумовлена такими ключовими чинниками: 1) Конституція України закріплює фундаментальні засади судочинства, однак їх зміст потребує постійної конкретизації та наукового осмислення, особливо у контексті практики Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини; 2) вітчизняна правова доктрина досі не виробила єдиного бачення системності та взаємозв'язку таких елементів, як незалежність і безсторонність суду, рівність сторін, публічність процесу, доступ до правосуддя та розумні строки розгляду справи; 3) у умовах воєнного стану та гуманітарної кризи, спричиненої збройною агресією російської федерації, особливого значення набуває питання збереження дієвих конституційних гарантій судового захисту прав і свобод громадян. Суспільна довіра до судової влади значною мірою залежить від здатності держави забезпечити реальну імплементацію стандартів справедливого судочинства навіть у надзвичайних обставинах.

Вищевказане актуалізує потребу у ґрунтовному дослідженні складових елементів права на справедливий суд як у теоретичному, так і в прикладному вимірі.

Стан дослідження. Проблематикою елементів права на справедливий суд займалися різні вчені різною мірою. Вагомий внесок у розробку теоретико-правових основ даного питання зробили такі науковці: О. В. Андрієвська, Г. І. Бережанський, І. С. Гриценко, Н. М. Грень, І. С. Гриценко, В. В. Городовенко, Є. О. Качанов, М. І. Козюбра, В. В. Комаров, У. З. Корунц, Р. О. Куйбіда, О. А. Кучинська, О. В. Лемак, В. В. Михайленко, Д. М. Притика, М. А. Погорецький, О. Б. Прокопенко, Х. Б. Романів, Н. Ю. Сакара, Н. П. Сиза, О. В. Скрипнюк, С. В. Степанова, О. С. Ткачук, Г. О. Христова, Т. А. Цувіна, Н. В. Шелевер та інші. Все ж, не применшуючи значення внеску вказаних вчених, доцільно відмітити, що переважна частина наукових досліджень зосереджується на вивченні проблематики права на справедливий суд як елементу права на суд або ж окремих елементів самого права на справедливий суд. Хоча ці аспекти безперечно мають важливе значення, вони не дають змоги повною мірою розкрити конституційно-правову природу досліджуваного явища.

Мета дослідження – визначити та охарактеризувати елементи конституційного права на справедливий суд.

Виклад основного матеріалу. На думку У. З. Коруч право особи на справедливий судовий розгляд змістовно включає в себе такі елементи: публічність розгляду справи; справедливість суддів при вирішенні справи по суті; розгляд справи судовими органами упродовж розумного строку; незалежність та неупередженість суддів в процесі розгляду справи в судовому порядку [1, с. 373]. Зазначена структура демонструє, що право на справедливий суд має комплексний характер. Кожен із його елементів виконує роль окремої конституційної гарантії, а їх сукупність утворює універсальний стандарт легітимності судової влади.

По-іншому структуру даного права визначає А. Бучик, яка виділяє в контексті даного права також наступні: право на доступ до суду, принцип рівності можливостей, презумпція невинуватості, процедурні гарантії учасників правовідносин [2, с. 3-4]. Відповідно до цього підходу, справедливий суд розглядається як практично дієвий механізм забезпечення балансу між владними інтересами та правами особи.

Н. М. Грень наголошує також на таких елементах як безсторонність суду, рівність учасників, справедлива (належна) процедура розгляду справи [3, с. 136]. Безсторонність суду виступає ключовою умовою довіри суспільства до правосуддя, яка деталізацією доповнює елемент незалежності суду (суддів). Рівність учасників процесу гарантує реалізацію засади змагальності. А справедлива (належна) процедура розгляду справи забезпечує єдність формального й матеріального аспектів правосуддя.

Спираючись на аналіз міжнародних стандартів та практики Європейського суду з прав людини, науковці пропонують власні окремі концептуальні бачення щодо елементів права на справедливий суд. Так, наприклад у 2017 році Р. Л. Сопільник у своїй дисертаційній праці запропонував цілісний комплекс новітніх теоретико-методологічних положень щодо розуміння права на справедливий суд у контексті євроінтеграційного розвитку України. На підставі детального аналізу практики Європейського суду з прав людини ним було визначено такі складові цього права: право на доступ до правосуддя; розгляд справи незалежним і неупередженим судом; принцип змагальності сторін; відкритий характер судового розгляду; обов'язок суду наводити мотивоване рішення; дотримання розумних строків; обов'язковість виконання рішень суду. Крім того, автор висловив пропозицію щодо необхідності прямого закріплення права на справедливий суд у статті 55 Конституції України та розробив низку рекомендацій, спрямованих на вдосконалення механізмів його реалізації в умовах європейської інтеграції [4, с. 11-13, с. 32-35]. Наведений підхід демонструє, що право на справедливий суд дедалі більше сприймається як системоутворюючий інститут конституційного права, який об'єднує матеріальні й процесуальні гарантії в єдиний комплекс.

У своїх наукових пошуках І. Вахліс, розглядаючи зміст статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, запропонувала поділ права на справедливий судовий розгляд на три взаємопов'язані складові: інституційну, предметну та процесуальну. Інституційний аспект передбачає функціонування в державі органу, заснованого на законі, незалежного й неупередженого, уповноваженого здійснювати правосуддя. Здебільшого таким органом у національних правових системах є суд. Водночас справедливість судового розгляду можлива лише тоді, коли суд постає не як інструмент свавільної влади, а як інституція, що створена на підставі закону, діє автономно та приймає рішення з дотриманням принципів верховенства права, а судді здійснюють правосуддя формально за буквою, а також у відповідності до духу права. Предметна складова охоплює реальну можливість особи звернутися до суду без

дискримінаційних чи надмірних бар'єрів, що обмежують доступ до правосуддя. Процесуальний компонент, у свою чергу, визначається як комплекс прав і обов'язків сторін процесу та суду, а також вимог до процедури здійснення правосуддя, що забезпечують баланс між ними [5, с. 430]. Такий триелементний підхід дозволяє більш чітко структурувати конституційно-правове змістове наповнення права на справедливий суд, поєднуючи його організаційні, матеріальні та процедурні виміри.

М. В. Карпенко та Л. В. Котова з аналізу змісту п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод виокремили ключові наступні елементи цього права: можливість розгляду справи судом; забезпечення справедливого характеру судової процедури; відкритість судового розгляду та публічне проголошення рішення; дотримання розумних строків; незалежність та неупередженість судової інстанції; а також гарантія того, що справа вирішується судом, створеним на підставі закону. Також вчені наголошують, що у науковому дискурсі таке право розглядається як комплексне явище, що поєднує: вільний від надмірних юридичних та фінансових бар'єрів доступ до правосуддя; справедливую процедуру розгляду; відкритість процесу; розумні строки судового провадження; а також незалежний і безсторонній склад суду, передбачений законом. Ці структурні компоненти є результатом усталеної практики Європейського суду з прав людини [6, с. 107]. У сучасній правовій доктрині особливе значення надається тому, що кожен із перелічених елементів не функціонує ізольовано, а формує цілісну систему взаємопов'язаних гарантій. Зокрема, відкритість судового розгляду без належного доступу до суду втрачає практичну цінність, так само як незалежність суду не може забезпечити справедливості без дотримання розумних строків.

Схожа класифікація елементів й у Н. Ю. Сакари [7, с. 13] та Е. Л. Трегубова, виходячи з конструкції ч. 1 ст. 6 ЄКПЛ [8, с. 359]. Окремо у науковій літературі, що спирається на доктрину ЄСПЛ, вироблено підхід до структурування права на справедливий судовий розгляд у вигляді двох взаємопов'язаних блоків. Перший – інституційний, що охоплює вимоги до суду як органу демократичного суспільства та до його складу при розгляді справи. До цього блоку належать: забезпечення доступу особи до правосуддя, незалежність і безсторонність суду, а також створення судової установи виключно на підставі закону. Другий – процедурний, який визначає стандарти здійснення правосуддя у конкретній справі. Він передбачає наявність належної (справедливої) процедури розгляду, публічність судового процесу та дотримання вимоги щодо його здійснення у розумний строк [9, с. 191]. Зазначена дихотомія інституційних та процедурних елементів свідчить про системний характер права на справедливий суд, адже поєднання організаційної спроможності суду та гарантій процесуальної рівності створює реальні умови для ефективного захисту прав. Саме баланс між цими групами елементів у практиці ЄСПЛ формує критерій справедливості як ключову ознаку правосуддя у конституційно-правовому вимірі.

У контексті класифікації елементів права на справедливий суд варто зазначити, що в науці простежується низка альтернативних підходів до їх розмежування. Поряд із уже наведеними концепціями, окремі дослідники пропонують поділ на три групи елементів цього права.

Так, Н. П. Сиза, розглядаючи елементи права на справедливий суд як засади організації та діяльності судової системи, вважає доцільним, з урахуванням норм міжнародного і національного законодавства, залежно від сфери їх дії, поділити на три групи, а саме:

1) організаційно-функціональні – засади, що визначають загальні вимоги до організації судів і їх діяльності: законність суду (суд, встановлений законом), незалежність суду, безсторонність суду, доступ до правосуддя;

2) функціональні – засади, що визначають процесуальні гарантії забезпечення справедливості правосуддя: розумні строки розгляду справи, процесуальна рівність сторін, право на правову допомогу, публічність (гласність і відкритість) судового розгляду, вмотивованість судових рішень, обов'язковість судових рішень;

3) спеціальні – засади кримінального провадження, що визначають процесуальні гарантії прав обвинуваченого: презумпція невинуватості, забезпечення права на захист, право на безоплатну допомогу перекладача [10, с. 194].

Виділення спеціальних елементів, орієнтованих насамперед на кримінальне судочинство, демонструє прагнення адаптувати загальнотеоретичні гарантії до потреб конкретної категорії процесів, де ризик порушення прав є особливо високим. Як бачимо, відмінність між двома наведеними вище підходами полягає як у рівні деталізації, так і у методологічному векторі: універсальність проти галузевої конкретизації.

У правовій доктрині зустрічаються й інші концепції, де елементи права на справедливий суд пропонуються поділяти вже не на три, а на чотири окремі групи, що свідчить про прагнення науковців до ще більшої деталізації та диференціації змісту цього права. На думку О. Б. Прокopenка, право на справедливий суд складається з інституціональних, органічних, процесуальних та спеціальних елементів. Зокрема: 1) інституціональні елементи включають вимоги щодо суду як установи (незалежний, неупереджений, створений на підставі закону); 2) органічний елемент – це доступ до суду; 3) процесуальні елементи характеризують вимоги щодо процедури судового розгляду (публічність, забезпечення наданих процесуальним законом прав учасників судового розгляду, рівність сторін у процесі й змагальність, розумний строк розгляду справи, виконання остаточного судового рішення); 4) спеціальні елементи втілюються у гарантіях прав осіб у кримінальному провадженні (презумпція невинуватості, достатність часу і можливостей для ознайомлення із висунутим обвинуваченням, право на захист, правовий захист свідків, надання обвинуваченому перекладача [11, с. 16].

Така позиція дозволяє більш чітко розмежувати універсальні та спеціалізовані гарантії. На відміну від попередніх концепцій, де спеціальні кримінально-процесуальні гарантії розчинялися в загальній системі процесуальних елементів, у чотиричленній структурі вони виділені як окрема група, що посилює захист найбільш уразливих учасників процесу. Вказане свідчить про зміщення акценту з абстрактної універсальності на практичну орієнтованість у забезпеченні правосуддя.

М. А. Погорецький та І. С. Гриценко уточнюють вищевказану класифікацію та пропонують виділяти такі структурні елементи права на справедливий суд: 1) інституційні елементи (засади, що визначають організацію судової системи загалом і кожного судового органу зокрема, – створення суду на підставі закону, незалежність суду, безсторонність суду); 2) організаційно-функціональні елементи (засади, що поєднують критерії організації і функціонування суду, – доступ до правосуддя, рівність сторін, право на правову допомогу, публічність (гласність і відкритість) судового розгляду, обов'язковість судових рішень); 3) функціональні елементи (засади, що визначають процесуальний порядок і правила здійснення правосуддя, змагальність процесу, розумні строки розгляду справи); 4) спеціальні елементи (засади, що стосуються сфери кримінального процесу, – презумпція невинуватості, право на захист, право на перекладача) [12, с. 4-5].

Загальний аналіз свідчить, що дана концепція вирізняється системністю, адже вона дозволяє об'єднати як базові інституційні засади, так і специфічні кримінально-процесуальні гарантії, уникаючи надмірної фрагментації. Вона демонструє тенденцію до інтеграції універсальних і спеціалізованих компонентів у єдину структуру права на спра-

ведливий суд, що є особливо важливим у світлі зростання міжгалузевої взаємодії правових інститутів.

Окреме бачення щодо розрізнення елементів права на справедливий суд має Г. І. Бережанський, який вважає, що поширені в науковому дискурсі концепції їх виокремлення не завжди відтворюють багатовимірність цього правового феномена. На його думку, право на справедливий суд складається з чотирьох взаємопов'язаних аспектів, які органічно доповнюють один одного та формують єдине комплексне розуміння аналізованої нами категорії: змістовного, інституційного, матеріального та процесуального. Сукупність цих аспектів формує цілісне й комплексне уявлення про досліджувану категорію, забезпечуючи гармонійне поєднання її внутрішніх і зовнішніх характеристик [13, с. 193, 195].

Підхід Г. І. Бережанського заслуговує на увагу тим, що він виходить за межі традиційної структуризації, надаючи більш інтегральне бачення, де право на справедливий суд розглядається як багатовимірна система з власною внутрішньою логікою. Важливо й те, що його класифікація містить потенціал для подальшої диференціації кожного з аспектів, адже змістовний вимір може включати аксіологічні та ціннісні основи правосуддя, інституційний – організаційні та кадрові засади, матеріальний – соціально-економічні ресурси, а процесуальний – стандарти процедурної справедливості. Загалом, вказана концепція сприяє зміщенню акцентів у науковій дискусії від вузько-процесуального розуміння права на справедливий суд до його усвідомлення як фундаментального конституційного права, що поєднує ціннісні, організаційні та практико-прикладні складові.

О. В. Бойко у своїй концепції пропонує ще ширше бачення структури права на справедливий судовий розгляд, обґрунтовуючи необхідність виокремлення узагальнених п'ять груп його елементів з урахуванням як часової послідовності їх формування, так і функціональної ролі у системі правосуддя. На цій підставі сформульовано таку класифікацію: 1) забезпечувальний (попередній) елемент; 2) інституційні елементи (як вихідні умови справедливого суду); 3) процесуальні (процедурні) елементи; 4) спеціальні (зокрема кримінально-процесуальні) елементи; 5) легітимісний елемент. При цьому автор наголошує, що остаточний перелік гарантії не може бути статичним і має враховувати динамічну практику тлумачення положень статті 6 Конвенції ЄСПЛ [14, с. 3]. Такий підхід дозволяє структурувати право на справедливий суд у більш комплексний спосіб, адже поєднує як передумови, так і процедурні та постфактумні (легітимісний) аспекти. Водночас, на відміну від попередніх авторів, які обмежувалися переважно чотирма базовими елементами, ця концепція підкреслює історико-функціональний вимір права, демонструючи його еволюційну природу. Додатково слід підкреслити, що виділення легітимісного елемента є важливим нововведенням, оскільки воно фокусується ще й на сприйнятті суспільством та визнанні результатів судового розгляду як справедливих і обґрунтованих, а не тільки на самому процесі здійснення правосуддя. Це суттєво підсилює аксіологічний вимір права на суд, адже без суспільного визнання правосуддя втрачає свою легітимність.

Отже, на основі вищевказаного та беручи до уваги воєнний стан в Україні, можемо виділити наступні групи елементів права на справедливий суд: 1) аксіологічно-конституційні елементи – перший блок охоплює базові засади, що становлять ціннісне ядро права на справедливий суд: людську гідність, верховенство права, недискримінацію, принцип правової визначеності, заборону свавілля. Вони задають матеріальну спрямованість правосуддя, яке має гарантувати формальну процесуальну правильність і справедливий результат, що відповідає принципам рівності та гуманізму; 2) інституційно-структурні – сюди належать гарантії існування суду, створеного

законом, його незалежність та безсторонність, несумісність і добросовісність суддів, автоматизований розподіл справ, ефективне суддівське самоврядування, а також належне кадрове, фінансове та технічне забезпечення (включно з кібербезпекою). Ці елементи формують структурну здатність судової влади функціонувати як неупереджений і професійний арбітр у демократичній державі; 3) юрисдикційно-доступові елементи – ця група елементів охоплює усунення надмірних фінансових чи процедурних бар'єрів, забезпечення права на правову допомогу (у тому числі безоплатну), мовні гарантії та переклад, доступність для осіб з інвалідністю, цифрові інструменти участі, а також особливі механізми для внутрішньо переміщених осіб і військовослужбовців. Таким чином, гарантується універсальний доступ до правосуддя; 4) процесуально-належні елементи – йдеться про комплекс класичних процесуальних гарантій: рівність сторін і змагальність; презумпція невинуватості; право бути почутим; право на мовчання й захист від самовикриття; публічність процесу і мотивованість рішень (з обґрунтованими винятками); дотримання розумних строків; суддя, визначений законом; стандарти допустимості та оцінки доказів; фіксація процесу технічними засобами. Четверта група забезпечує якісну процедуру, що трансформує право на доступ у право на ефективний захист; 5) матеріалізаційно-виконавчі елементи – тут закладено ідею, що справедливість є дією лише тоді, коли рішення суду матеріалізується у правовому полі. Дана група охоплює: ефективні засоби юридичного захисту (включно з тимчасовими заходами), механізми виконання рішень, процедури перегляду, компенсацію шкоди, імплементацію рішень ЄСПЛ, а також механізми усунення системних проблем; 6) обмежувальні (режимні) елементи – шоста група стосується умов надзвичайних правових режимів. Він охоплює законність і про-

зорість відступів від гарантій, перевірку пропорційності обмежень, збереження непорушного ядра права на справедливий суд, судовий контроль попри безпекові виклики, адаптовані форми публічності (наприклад, закриті засідання з процесуальними гарантіями) та пріоритетний розгляд справ, що безпосередньо пов'язані з правами людини під час війни; 7) легітимацийно-підзвітні елементи – сюди належать вимоги прозорості та відкритості судової системи: публічний доступ до рішень, стандарти етичної поведінки суддів, антикорупційні запобіжники, системи зовнішнього й внутрішнього контролю (дисциплінарного, парламентського, громадського, омбудсманського), ефективна комунікація судів та публікація статистики. Сьома група елементів формує соціальний мандат довіри до судової влади й забезпечує її легітимність як у внутрішньому, так і міжнародному вимірах.

Висновки. Тож, можемо підсумувати, що право на справедливий суд є не тільки конституційною нормою та міжнародно-правовим зобов'язанням, але й ключовим елементом механізму забезпечення верховенства права, правової визначеності і стабільності суспільних відносин. Його ефективна реалізація можлива виключно за умови комплексної взаємодії правових, організаційних, інституційних та культурно-ціннісних чинників, що в сукупності формують правову систему демократичної, соціальної та правової держави.

Таким чином, елементи права на справедливий суд становлять цілісну систему. Кожен із зазначених нами вище елементів має самостійне значення, але їхня повна реалізація можлива лише у взаємодії як єдиної системи конституційних гарантій. Вітчизняна конституційна доктрина та судова практика свідчать про наявність певних колізій у розумінні змісту та співвідношення цих елементів, що актуалізує потребу їх подальшого теоретичного осмислення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Коруч У. З. Теоретичні аспекти регулювання права на справедливий судовий розгляд у національному праві та в практиці Європейського суду з прав людини. *Право і суспільство*. 2013. № 6.2. С. 371-375.
2. Бучик А. Стандарти справедливого суду в розрізі Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. *Віче*. 2015. № 22. С. 2-5.
3. Грень Н. М. Право на справедливий суд: проблеми доступності та публічності. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*. Серія : *Юридичні науки*. 2015. № 825. С. 132-137.
4. Сопільник Р. Л. Теоретичні та організаційні засади забезпечення права на справедливий суд у світлі євроінтеграції України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.10 / Приват. ВНЗ «Львів. ун-т бізнесу та права». Львів, 2017. 40 с.
5. Вахліс І. В. Право на справедливий судовий розгляд та право на доступ до правосуддя у кримінальному провадженні: поняття і співвідношення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 429-433.
6. Карпенко М. В., Котова Л. В. Право на справедливий суд та ефективний засіб юридичного захисту в практиці ЄСПЛ. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2024. №1 (47). С. 103-119.
7. Комаров В. В., Сакара Н. Ю. Право на справедливий судовий розгляд у цивільному судочинстві : навчальний посібник. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2007. 42 с.
8. Трегубов Е. Л. Право на справедливий суд у практиці Європейського суду з прав людини. *Форум права*. 2010. № 1. С. 358-363.
9. Васіліу К. Є. Право на справедливий судовий розгляд та його елементи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 4. С. 190-194.
10. Сиза Н. П. Система елементів права на справедливий суд. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2012. Вип. 20. Ч. 1. Т. 4. С. 194-199.
11. Прокопенко О. Б. Право на справедливий суд : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10. Харків, 2011. 20 с.
12. Погорецький М. А., Гриценко І. С. Право на справедливий суд. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія «Юридичні науки». 2012. № 91. С. 4-7.
13. Бережанський Г. І. Особливості розуміння права на справедливий суд. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 3. С. 191-196.
14. Бойко О. В. Право на справедливий судовий розгляд у кримінальному судочинстві України : дис. ... докт. філософ. : 081 – Право. Київ, 2021. 270 с.